

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
ІНФОРМАЦІЙНО-ДОСЛІДНИЙ ЦЕНТР «ІНТЕГРАЦІЯ ТА РОЗВИТОК»

Затверджено

**Методика викладання наскрізного інтегрованого
спецкурсу за вибором «Культура добросусідства»**

**Програма підвищення кваліфікації для вчителів(-льок) загальної середньої освіти,
викладачів(-ок) закладів передфахової вищої освіти, професійних ліцеїв,
заступників директорів, педагогів-організаторів, соціальних педагогів, практичних психологів,
які будуть впроваджувати програми спеціального курсу «Культура добросусідства» (1–12 частини)**

Розробники:

Араджионі Маргарита Анатоліївна, керівниця творчої групи розробників курсу «Культура добросусідства», менеджерка освітніх проєктів Інформаційно-дослідного центру «Інтеграція та розвиток», кандидатка історичних наук;

Козорог Олександра Геннадіївна, тренерка Дніпровської академії неперервної освіти, учитель вищої категорії, методистка, експертка з громадянської освіти й освіти з прав людини;

Крутенко Ольга Володимирівна, доцентка кафедри педагогіки та освітнього менеджменту Комунального навчального закладу «Черкаський обласний інститут післядипломної освіти педагогічних працівників Черкаської обласної ради», кандидатка педагогічних наук;

Савченко Світлана Володимирівна, викладачка кафедри історичної та громадянської освіти Інституту післядипломної освіти Київського університету імені Бориса Грінченка, кандидатка історичних наук;

Філончук Зоя Володимирівна, завідувачка навчально-методичної лабораторії географії та економіки Комунального вищого навчального закладу «Херсонська академія неперервної освіти» Херсонської обласної ради, доцентка, кандидатка педагогічних наук

ПОЯСНЮВАЛЬНА ЗАПИСКА

1. Загальні положення

Програма «Методика викладання інтегрованого наскрізного інтегрованого спецкурсу за вибором “Культура добросусідства”» (далі – Програма) розроблена в межах системної трансформації освітньої сфери для забезпечення її нової якості на всіх рівнях: від дошкільної освіти – до вищої освіти та освіти дорослих. Підґрунтям Програми стали Загальна декларація прав людини, Конвенція ООН про права дитини, Хартія Ради Європи з освіти для демократичного громадянства й освіти з прав людини, Рамка компетентностей для культури демократії Ради Європи, EntreComp: Рамка підприємницької компетентності, Концепція «Нова українська школа», Концепція розвитку громадянської освіти в Україні, Закони України «Про освіту», «Про повну загальну середню освіту», а також програми інтегрованого наскрізного курсу «Культура добросусідства», які схвалено науково-методичною радою з питань освіти Міністерства освіти і науки України (лист ДНУ «Інститут модернізації змісту освіти» Міністерства освіти і науки України № 22.1/12-Г-366 від 15.06.2018 р.).

Програма рекомендована для підвищення кваліфікації викладачів закладів вищої, фахової передвищої, професійно-технічної (професійної) освіти, заступників директорів, педагогів-організаторів, соціальних педагогів, практичних психологів, учителів закладів загальної середньої освіти.

Мета Програми

Підвищення методичного та практичного рівнів професійної компетентності педагогів для організації освітнього процесу здобувачів освіти, формування їхніх ключових компетентностей засобами/через упровадження інтегрованого наскрізного спецкурсу за вибором «Культура добросусідства».

Завдання Програми:

- ознайомити педагогічних працівників з особливостями та підходами упровадження, компетентнісним потенціалом програми «Методика викладання інтегрованого наскрізного спецкурсу за вибором “Культура добросусідства”» в умовах розвитку освітньої реформи;
- розвивати компетентнісний потенціал педагогічних працівників з урахуванням їхніх професійних, особистісних характеристик, мотивації, освітніх потреб та вимог професійного стандарту вчителя тощо;
- сприяти переоцінці наявного професійного досвіду в організації та забезпеченні виховної діяльності зі здобувачами освіти;
- розширити, систематизувати знання педагогів щодо основних технологій формування та розвитку ключових компетентностей здобувачів освіти;
- сприяти усвідомленню педагогічними працівниками особливостей ціннісних орієнтацій дітей підліткового віку, формуванню в них загальнолюдських та національних, соціально-громадянських цінностей;
- сформувати в педагогічних працівників усвідомлене розуміння необхідності розвитку особистого потенціалу здобувачів освіти для забезпечення їхньої успішної самореалізації в суспільстві, громаді та державі;
- сприяти формуванню ціннісного ставлення до процесу самовдосконалення, навчання впродовж життя, а також розуміння актуальності і можливостей ефективного використання цифрових технологій.

2. Профіль програми наскрізного інтегрованого курсу «Методика викладання інтегрованого наскрізного спецкурсу за вибором “Культура добросусідства”»	
Обсяг Програми	30 годин (1 кредит ЄКТС)
Суб’єкти підвищення кваліфікації	Заклади вищої освіти, заклади післядипломної педагогічної освіти та інші юридичні особи, які мають письмову угоду з ГО «Інформаційно-дослідний центр “Інтеграція та розвиток”» на право використання Програми
Рівень Програми	Підвищення кваліфікації педагогічних працівників

Цільова група	Викладачі закладів вищої, фахової передвищої, професійно-технічної (професійної) освіти, заступники директорів, педагоги-організатори, соціальні педагоги, практичні психологи, учителі закладів загальної середньої освіти
4. Методика навчання та оцінювання	
Підходи до викладання та навчання	<p>Навчання здійснюється за очною формою з використанням інноваційних методів, форм (тренінги, тематичні дискусії, кейс-навчання тощо) та онлайн-ресурсів (Kahoot, WordArt, Google Forms, Jamboard, Padlet, Mentimeter тощо).</p> <p>У процесі реалізації Програми важливо використовувати кооперативні форми навчання, що сприяють встановленню рівноправних партнерських стосунків, організації продуктивної співпраці тих, хто навчається, можливості практичної реалізації суб'єкт-суб'єктного й особистісно-орієнтованого підходів.</p> <p>Упровадження Програми можна здійснювати за змішаним навчанням – поєднання очної та дистанційної форми. Таке навчання організовується за умови проведення 30% занять за очною та 70% – за дистанційною формами.</p> <p>Під час проведення занять у навчальній аудиторії відпрацьовуються рольові ігри, життєві ситуації, вправи з емоційним навантаженням або виконуються практичні завдання, що недоцільно/неможливо проводити в онлайн-форматі.</p> <p>Дистанційна форма роботи включає:</p> <ul style="list-style-type: none"> ● онлайн-зустрічі в застосунках Zoom, Google Meet, Skype з використанням інтерактивних онлайн-інструментів; ● самостійна та індивідуальна робота.
Система оцінювання	<p>Навчання за Програмою оцінюється (зараховано / не зараховано) за результатами тестування відповідно до рівня опанування навчальних модулів.</p> <p>Учасники отримують сертифікат (30 годин (1 кредит ЄКТС)) про підвищення кваліфікації за умови успішного проходження навчання (80% правильних відповідей підсумкового тесту).</p>
5. Програмні компетентності	
Громадянська та соціальна компетентності	<p>Визнання цінності демократії, справедливості, рівності й верховенства права; розуміння та сприйняття загальнолюдських цінностей, здатності до толерантної поведінки в полікультурному світі; уміння критично мислити та конструктивно брати участь у діяльності спільноти, громади та ухваленні рішень; визначення проблемних питань у різних сферах життєдіяльності людини та знаходження шляхів їхнього розв'язання; здатність до ефективної командної роботи, ініціювання та реалізації проєктів; виявлення чутливості до світогляду, переконань, цінностей інших людей; визнання права на самовираження, повага до особистої та людської гідності здобувачів освіти.</p>

Психолого-педагогічна компетентність	Розуміння потреб та інтересів підлітків як здобувачів освіти, особливостей їхнього розвитку, поведінки та формування ціннісних орієнтацій; формування навичок активного слухання, ненасильницького спілкування (здатність попереджувати та трансформувати конфлікти, досягаючи компромісів); виявлення емоційної гнучкості та емпатії; аналіз та критичне оцінювання власної виховної діяльності; розвиток саморегуляції; попередження та протидія насильству (булінгу тощо); відвертість у спілкуванні; запобігання авторитарності у взаєминах; визнання педагогіки партнерства та доцільності об'єднання зусиль батьків (та осіб, що їх замінюють), інших членів родини, а також педагогів з метою узгодження виховних впливів на учнівську молодь.
Підприємницька компетентність	Уміння генерувати нові ідеї та втілювати їх у життя; уміння співпрацювати з іншими людьми для розв'язання спільних завдань, ефективно спілкуватися та вести переговори з іншими, долати невизначеність, неоднозначність і ризики, які є невід'ємними частинами ухвалення обґрунтованих рішень; здатність до творчого пошуку, креативності, ініціативності; розуміння та аналіз особистісної ефективності; дотримання принципів раціоналізації витрат (зокрема свого часу – таймменеджмент: планування часу, раціональне використання та аналіз витрат часу, можливості заощаджень і правильне їхнє використання); оволодіння інструментами таймменеджменту для особистого розвитку. Сприяти усвідомленому ставленню до власної репутації та іміджу, можливих ризиків під час пошуку роботи та працевлаштування. Розвиток конкурентоспроможності, мобільності та ініціативності сучасного фахівця.
Навчання впродовж життя	Розуміння освіти як цінності; понять «освітня траєкторія» і «безперервне навчання». Розвиток культури навчання протягом життя та навичок самоосвіти. Аналіз переваг та складнощів у навчанні дорослих; усвідомлення власних освітніх потреб у навчанні; стимулювання до саморозвитку; забезпечення активної участі в суспільному житті; надання освітніх послуг (або забезпечення освітнього процесу навчання дорослих) з урахуванням їхніх освітніх, професійних, ціннісних, особистісних характеристик та мотивацій; пошук інформаційних джерел і ресурсів для освіти дорослих. Розуміння можливостей онлайн-освіти. Сприяння розвитку онлайн-навчання.
Мовно-комунікативна компетентність	Здатність розуміти, висловлювати та інтерпретувати поняття, факти, почуття й думки в усній і письмовій формах, провадити конструктивний діалог і взаємодіяти з іншими людьми засобами рідної та іноземних мов; використання прийомів ефективної комунікації і взаємодії в команді на засадах партнерства. Усвідомлювати роль і місце мови у спілкуванні та її значення в різних культурах; значущість державної мови для добросусідства, об'єднання у громаді, державі. Обов'язкове спілкування державною мовою під час освітнього процесу. Застосування сучасного мовного етикету.
Загальнокультурна й міжкультурна компетентність	Уміння толерантно діяти в різних життєвих ситуаціях; розуміння культурного розмаїття, етнічного та релігійного етикету, толерантного ставлення до релігії, віри, світогляду, дій і переконань інших людей; готовність до подолання стереотипів, упереджень і пошуку компромісів; розвиток національної культури та свідоме збереження її пам'яток, повага до культур, вірувань і релігій інших народів. Розуміння понять «матеріальна культура», «духовна і соціонормативна культура», «культура повсякденності». Розуміння сенсу ігрової діяльності та її значення для сучасної людини. Уміння організувати своє дозвілля. Застосування сучасного етикету в закладах культури та дозвілля. Розуміння нових можливостей та різновидів туризму. Уміння розробляти нові маршрути та цікаві подорожі. Досвід організації

	туристичних проєктів.
Інформаційно-цифрова компетентність	Здатність орієнтуватися в інформаційному просторі, отримувати інформацію та критично оперувати нею відповідно до власних потреб і вимог сучасного високотехнологічного інформаційного суспільства; оволодіння навичками безпеки в інтернеті; ознайомлення із системою пошуку і збору інформації з відкритих джерел – OSINT; розуміння етики роботи з інформацією (авторське право, інтелектуальна власність, академічна доброчесність тощо). Сприяння розвитку цифрової грамотності засобами онлайн-освіти.
Екологічна та здоров'язберезувальна компетентність	Розуміння концептуальних засад сталого розвитку та екологічних проблем сьогодення, проблеми зміни клімату та необхідності проведення заходів щодо адаптації до цих змін. Усвідомлене ставлення до можливостей збереження природних ресурсів, потреб використання нетрадиційних джерел енергії, екології власного житла. Сприяння дбайливому, заощадливому ставленню до природних ресурсів потенціалу України і краю; усвідомлення наслідків впливу людської діяльності на природу та здоров'я населення; сприяння поширенню досвіду організації природоохоронних заходів та проєктів. Знання та застосування правил поведінки в разі настання природних стихійних лих.

6. Програмні результати навчання

- пояснює філософію, концептуальні засади й особливості освітньої програми інтегрованого курсу «Культура добросусідства» як спецкурсу за вибором у базовій школі;
- характеризує основні положення нормативно-правового підґрунтя Програми, компетентнісний потенціал, навчально-методичне забезпечення програми;
- практикує активні й інтерактивні методи та форми навчання, методи організації дискусії, фасилітативні техніки;
- пояснює сутність Рамки підприємницької компетентності EntreComp;
- демонструє володіння методами роботи з візуальними, текстовими джерелами інформації;
- озвучує показники ефективного спілкування, демонструє дотримання принципів діалогу та ненасильницької комунікації;
- тлумачить сучасне розуміння вікової толерантності та гендерної рівності, розуміє поняття «гендер» та «широка соціальна інклюзія», демонструє культурну та гендерну сензитивність;
- обирає навчальні матеріали програми для розвитку толерантності і протидії дискримінації, домашньому насильству та булінгу, навичок попередження й трансформації конфліктів, формування громадянської відповідальності під час освітнього процесу;
- пояснює сутність і цінність багатоманітності та культурного розмаїття краю як ресурсу громади, суспільства та країни загалом;
- моделює проведення освітніх заходів до тем, пов'язаних з формуванням у підлітків власного «Я» та спрямованих на усвідомлення ними себе як частини суспільства, громади;
- володіє техніками та методиками визначення емоційного стану людини та керування емоціями, технологіями врегулювання конфліктів;
- обґрунтовує важливість дослідження, використання та збереження історичної пам'яті як інструменту діалогу між поколіннями, культурами та різними регіонами в Україні;
- наводить приклади матеріальної та духовної культури краю та країни;

- демонструє навички етнічного, релігійного, сучасного мовного етикету та поведінки в місцях культури та відпочинку;
- характеризує цілі сталого розвитку, екологічні проблеми сьогодення та шляхи збереження природних ресурсів;
- пояснює переваги та ризики розвитку туризму в регіоні та країні, демонструє навички планування та організації туристичних маршрутів, розвідок тощо;
- демонструє навички складання резюме, ведення переговорів у процесі працевлаштування, називає шляхи та можливості пошуку роботи;
- обґрунтовує цінність освіти для самореалізації особистості, володіє навичками складання особистої освітньої траєкторії та самоосвіти;
- застосовує онлайн-інструменти для проведення освітніх заходів.

7. Завдання модулів

Модуль 1. Методологія інтегрованого спецкурсу «Культура добросусідства»

- розкрити концептуальні засади та інноваційні особливості наскрізного інтегрованого курсу «Культура добросусідства» як спецкурсу за вибором у базовій школі в контексті формування ключових компетентностей здобувачів освіти і розвитку педагогіки партнерства;
- ознайомити з нормативно-правовим, навчально-методичним та ресурсним забезпеченням курсу;
- сформувані стале розуміння наскрізного аксіологічного підходу та ціннісного потенціалу курсу «Культура добросусідства»;
- обговорити особливості оцінювання досягнень здобувачів освіти та оцінювання ефективності спецкурсу загалом;
- продемонструвати різні види історичних та сучасних джерел інформації та методики роботи з ними, ознайомити з методикою OSINT;
- опрацювати методичні рекомендації щодо розвитку критичного мислення та емоційного інтелекту в курсі «Культура добросусідства»;
- практикувати використання активних та інтерактивних форм і методів викладання курсу;
- обговорити можливості організації пошуково-дослідницької та проєктної діяльності за курсом «Культура добросусідства».

Модуль 2. Людина: особистість і міжособистісні відносини

- обговорити та визначити сутність понять «ідентичність», «особисті кордони», «особиста та людська гідність», «власна позиція»;
- сформувані розуміння важливості власного «Я» та особистих кордонів у житті підлітків, вміння проговорювати особисті інтереси, співвідносити їх з інтересами інших;
- поглибити розуміння сутності понять «вікова толерантність», «гендерна рівність»;
- обговорити вплив гендерної і культурної сензитивності на стосунки в освітньому середовищі та суспільстві загалом;
- розкрити потенціал ефективного спілкування як інструменту конструктивної взаємодії та розв'язання конфліктів, підвищити рівень навичок ненасильницької комунікації та трансформації конфліктів, застосування принципів діалогу тощо.

Модуль 3. Історія і пам'ять. Час

- обговорити та визначити сутність понять «історична пам'ять», «місця пам'яті», «хронологія», «час»;
- підвищити рівень обізнаності щодо форм, місць та засобів збереження пам'яті в контексті минулого, сьогодення, майбутнього;
- поглибити розуміння пам'яті як цінності та ставлення до неї в різних культурах;
- продемонструвати методи і форми роботи з особистими щоденниками;
- розкрити сутність та значення комеморативної політики держави задля формування діалогу та збереження миру в багатокультурному суспільстві;

- ознайомити з різними системами літочислення та ставлення до часу в різних культурах;
- розвивати навички особистої ефективності й таймменеджменту сьогодні;
- формувати ціннісне ставлення до історичної пам'яті як інструменту діалогу між культурами, поколіннями, регіонами в Україні.

Модуль 4. Традиційна і сучасна культура

- обговорити та визначити сутність понять «традиційна культура», «сучасна культура», «матеріальна культура», «культура повсякденності»;
- розкрити засоби та практики використання ресурсу багатоманітності та культурного розмаїття, продемонструвати методи і форми розвитку соціальної згуртованості;
- сформувати розуміння духовної і соціонормативної культури, нематеріальної культури в контексті спадщини краю та країни загалом;
- поглибити знання щодо релігій, конфесій та деномінацій у регіоні та країні;
- ознайомити з нормативно-правовою базою щодо свободи совісті в Україні;
- практикувати навички етнічного та релігійного етикету;
- розкрити потенціал мов для спілкування, добросусідства, об'єднання у громаді, державі;
- поглибити знання щодо усної народної творчості та національної літератури жителів регіону;
- обговорити особливості сучасного мовного етикету та його застосування під час навчання та в позаурочний час.

Модуль 5. Сталий розвиток і здоров'язбереження. Навчання. Дозвілля. Праця

- обговорити та визначити сутність понять «сталий розвиток», «зелена енергетика», «екологія житла», «здоров'язбережувальні технології», «активний відпочинок», «освіта впродовж життя», «освітня траєкторія» тощо;
- поглибити знання щодо природно-ресурсного потенціалу України та регіону;
- розкрити завдання та шляхи реалізації цілей сталого розвитку ООН;
- розвивати навички організації дозвілля та активного відпочинку;
- практикувати навички сучасного етикету й поведінки в місцях культури та відпочинку;
- ознайомити із ситуацією щодо розвитку туризму в краї, його культурним та економічним потенціалом;
- розвивати екологічне ставлення до подорожей краєм та Україною;
- обговорити ситуацію попиту на професії сучасного та майбутнього, розуміння сутності конкурентноспроможності та мобільності сучасного фахівця;
- ознайомити з Рамкою підприємницької компетентності EntreComp та продемонструвати її застосування для розвитку навичок підприємливості та ініціативності учнівства;
- ознайомити з інструментами та можливостями пошуку роботи та працевлаштування;
- сформувати усвідомлене ставлення до освіти як цінності задля самореалізації людини;
- продемонструвати можливості онлайн-освіти як інструменту для розвитку навичок самоосвіти.

НАВЧАЛЬНО-ТЕМАТИЧНИЙ ПЛАН

програми «Методика викладання інтегрованого наскрізного спецкурсу
за вибором «Культура добросусідства»
за очною формою навчання (30 годин (1 кредит ЄКТС))

№	Зміст навчальних модулів	К-сть год	Форми проведення навчальних
---	--------------------------	-----------	-----------------------------

		занять	
		Інтеракт заняття	Практ. робота
Вхідне тестування		0,5	0,5
Модуль 1. Методологія інтегрованого спецкурсу «Культура добросусідства»		5,5	4,0
1.1	Інтегрований курс «Культура добросусідства» як спецкурс за вибором у базовій школі: актуальність, концептуальні засади й особливості. Курс «КД» як інструмент формування ключових компетентностей учнів і розвитку педагогіки партнерства. Особистісно-орієнтований та аксіологічний (ціннісний) підходи у викладанні курсу. Оцінка ефективності спецкурсу й особливості оцінювання досягнень здобувачів базової освіти. Нормативно-правове, навчально-методичне та ресурсне забезпечення курсу.	1,5	0,5
1.2	Історичні та сучасні джерела інформації. OSINT – система пошуку і збору інформації з відкритих джерел. Методи роботи з візуальними, текстовими джерелами тощо.	2,0	0,5
1.3	Розвиток критичного мислення та емоційного інтелекту в «Культурі добросусідства».	1,0	0,5
1.4	Активні та інтерактивні форми і методи викладання курсу «Культура добросусідства». Організація пошуково-дослідницької та проєктної роботи за курсом «Культура добросусідства».	1,0	-
Модуль 2. Людина: особистість і міжособистісні відносини		6,0	3,0
2.1	Ідентичність і потенціал власного «Я». Особливості формування ціннісних орієнтацій у підлітковому віці. Особистісні кордони. Особиста і людська гідність. Право на самовираження. Власна позиція та її обстоювання. Відповідальність за власну поведінку, розвиток саморегуляції і здатності до співжиття в колективі.	2,0	1,0
2.2	Родина, рід. Взаємини в сім'ї. Сімейні цінності. Сім'я і громада. Вікова толерантність. Гендерна рівність.	2,0	1,0
2.3	Ефективне спілкування. Конструктивна взаємодія. Конфлікт. Ненасильницькі шляхи розв'язання конфліктів. Принципи діалогу. Ненасильницька комунікація.	2,0	1,0
Модуль 3. Історія і пам'ять. Час		4,0	2,0
3.1	Історична пам'ять. Ставлення до пам'яті в моїй культурі і культурі моїх сусідів. Пам'ять як цінність. Хто, де і як зберігає пам'ять. Особисті щоденники. Пам'ятки як опредмечена пам'ять. Комеморативна політика держави. «Місця пам'яті».	2,0	1,0
3.2	Хронологія. Літочислення і ставлення до часу в різних культурах. Моє особисте ставлення до часу. Особистісна ефективність і важливість таймменеджменту сьогодні.	2,0	1,0
Модуль 4. Традиційна і сучасна культура		6,0	2,0
4.1	Культурне розмаїття рідного краю як ресурс розвитку громади і країни. Особливості матеріальної культури (господарство, знаряддя праці і предмети повсякденного побуту, житло, одяг, їжа, засоби зв'язку і пересування тощо) мого регіону. Декоративно-ужиткове мистецтво краю. Сучасна мода і культурні уподобання. Культура повсякденності.	2,0	1,0
4.2	Духовна і соціонормативна культура. Нематеріальна культурна спадщина в нашому краї та країні. Свята. Релігії, конфесії і деномінації в нашому краї та країні. Віра як цінність. Атеїзм. Свобода совісті в Україні. Сакральні споруди та інші релігійні об'єкти й атрибути. Етнічний та релігійний етикет.	2,0	1,0
4.3	Роль і місце мов у спілкуванні. Вербальна і невербальна комунікація в різних	2,0	1,0

	культурах. Ономастика регіону. Значущість державної мови для добросусідства, об'єднання у громаді, державі. Усна народна творчість і національні літератури жителів регіону. Сучасний мовний етикет.			
Модуль 5. Сталій розвиток і здоров'язбереження. Навчання. Дозвілля. Праця		7,5	4,0	3,5
5.1	Природно-ресурсний потенціал України і нашого краю. Екологічні проблеми сьогодення, збереження ресурсів, розвиток зеленої енергетики та заощадливе ставлення до природи. Природоохоронна діяльність.	1,0	0,5	0,5
5.2	Зміни клімату та адаптація регіону до цих змін. Правила поведінки під час природних стихійних лих. Екологія житла. Водна безпека.	1,0	0,5	0,5
5.3	Можливості організації дозвілля сьогодні. Гра: як і навіщо грають люди? Активний відпочинок: можливості нашого регіону. Заклади культури та дозвілля. Сучасний етикет та поведінка в місцях відпочинку.	1,0	0,5	0,5
5.4	Розвиток туризму (гастрономічного, екологічного, зеленого, культурного, наукового, подієвого, спортивного тощо) в регіоні та його економічний потенціал. Професії, пов'язані з туризмом. Путівники по нашому краю. Маршрути для подорожей краєм і Україною. Як зробити подорож цікавою, безпечною та економною. Регіональні сувеніри.	1,0	0,5	0,5
5.5	Людина та світ професій. Професії сучасного й майбутнього. Конкуреноспроможність і мобільність сучасного фахівця. Рамка підприємницької компетентності Ради Європи «ЕнтреКомп» і розвиток підприємницької компетентності та ініціативності. Пошук роботи. Як і де заробити підлітку. Можливості та ризики під час пошуку роботи та працевлаштування. Резюме. Переговори з роботодавцем. Репутація. Імідж.	2,0	1,0	1,0
5.6	Навчання впродовж життя. Освіта як цінність та можливість самореалізації. Поняття «освітньої траєкторії» і безперервності навчання. Розвиток навичок самоосвіти. Можливості онлайн-освіти.	1,5	1,0	0,5
Вихідне тестування		0,5	-	0,5
Усього		30	15	15

СПИСОК РЕКОМЕНДОВАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ

Модуль 1. Методологія інтегрованого спецкурсу «Культура добросусідства»

1. Бекман Е., Траффорд Б. Демократичне врядування в школах : посіб. / заг. ред. Н. Г. Протасова; пер. з англ. Л. І. Паращенко. – Київ : НАДУ, 2009. – 100 с.
2. Бобровський М.В. Рекомендації до побудови внутрішньої системи забезпечення якості освіти у закладі загальної середньої освіти / М. В. Бобровський, С. І. Горбачов, О. О. Заплотинська. – Київ : Державна служба якості освіти, 2019. – 240 с.
3. Голлоб Р., Хаддлестон Е., Крапф П., Салема Марія-Хелена, Спажич-Вркаш В. Освіта для демократичного громадянства : посіб. для підготов. вчителів з питань освіти для демократ. громадянства та освіти з прав людини / ред. Е. Хаддлестон; пер. з англ. Л. М. Ващенко. – Київ : НАДУ, 2009. – 92 с.
4. Громадянська відповідальність: 80 вправ для формування громадянської та соціальної компетентностей під час вивчення різних шкільних предметів. 5–9 клас : посібник для вчителя / Рафальська М., Боярчук О., Герасим Н. та ін. – Харків : Вид. група «Основа», 2017. – 136 с.
5. Декларація принципів толерантності [Електронний ресурс]. – Режим доступу: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_503 (дата звернення: 07.11.2020). – Назва з екрана.
6. Державний стандарт базової середньої освіти [Електронний ресурс] : Постанова Кабінету Міністрів України від 30 вересня 2020 року № 898. – Режим доступу: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/898-2020-%D0%BF#Text> (дата звернення: 20.02.2021). – Назва з екрана.
7. Культура добросусідства : Комплект програм спеціального інтегрованого курсу для закладів освіти України / [авторський колектив під керівництвом М. А. Араджионі]. – Київ : ТОВ «ЛітМір», 2018. – 260 с.

8. Культура добросусідства. Батьківські збори по-новому : актуально, інтерактивно, корисно. Програма та методичні рекомендації / [редактори-укладачі: О. В. Аніщенко, М. А. Араджионі, А. І. Гусєв, В. І. Потапова]. – Київ : ТОВ «Прометей», 2019. – 544 с.
9. Культура добросусідства : Я. Ми. Країна. Програма виховних годин для ЗНЗ II–III ст. і методичні рекомендації щодо її апробації та впровадження / [автори-укладачі: М. А. Араджионі, А. І. Гусєв, М. С. Єлігулашвілі, В. І. Потапова]. – Київ : ТОВ «Контекст Україна», 2016. – 260 с.
10. Медіаосвіта та медіаграмотність : підручник / ред.-упор. В. Ф. Іванов, О. В. Волошенюк; за науковою редакцією В. В. Різуна. – Київ : Центр вільної преси, 2013. – 352 с.
11. Медіаосвіта і медіаграмотність // Академія української преси : портал МБФ [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://medialiteracy.org.ua/index.php> (дата звернення: 20.07.2020). – Назва з екрана.
12. Медіаграмотність та критичне мислення на уроках суспільствознавства : посібник для вчителя / Т. Бакка, О. Бурім, О. Волошенюк, Р. Євтушенко, Т. Мелещенко, О. Мокрогуз; за ред. В. Іванова, О. Волошенюк. – Київ : Центр вільної преси, Академія української преси, 2016. – 243 с.
13. Медіакультура особистості : соціально-психологічний підхід : навчальний посібник / за ред. Л. А. Найдьонові, О. Т. Баришпольця. – Київ : Міленіум, 2010.
14. Нова українська школа : концептуальні засади реформування середньої освіти [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://bit.ly/3hUd0UP> (дата звернення: 18.01.2021). – Назва з екрана.
15. Павлушко А. OSINT – журналістика своїми руками [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://uchoose.info/osint/> (дата звернення: 21.02.2021). – Назва з екрана.
16. Пометун О.І. Енциклопедія інтерактивного навчання. – К. : А. С. К., 2007. – 144 с.
17. Рамки компетентностей Ради Європи, необхідних для культури демократії [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://rm.coe.int/prems-147517-rus-2652-competences-for-democratic-culture-8522-web-16x2/1680782139> (дата звернення: 20.07.2020). – Назва з екрана.
18. Розвиток громадянських компетентностей в Україні [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://docsu.in.ua/> (дата звернення: 18.01.2021). – Назва з екрана.
19. Хартія Ради Європи з освіти для демократичного громадянства і освіти в галузі прав людини [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://cutt.ly/7JOEEoN> (дата звернення: 18.01.2021). – Назва з екрана.
20. Череповська Н. Медіакультура та медіаосвіта учнів ЗОШ : візуальна медіакультура. – Київ : Шкільний світ, 2010. – 128 с. – (Бібліотека «Шкільного світу»).
21. Шейбе С., Рогоу Ф. Медіаграмотність : підручник для вчителів / Перекл. з англ. С. Дьома; за загал. ред. В. Ф. Іванова, О. В. Волошенюк. – К. : Центр вільної преси, Академія української преси, 2017. – 319 с.

Модуль 2. Людина: особистість і міжособистісні відносини

1. Бацевич Ф. С. Основи комунікативної лінгвістики : підручник / Ф. С. Бацевич. – Київ : Видавничий центр «Академія», 2004. – 344 с.
2. Бєляєва О. Булінг зсередини : причини та наслідки / О. Бєляєва // Психолог. – 2019. – № 1 (649). – С. 12–19.
3. Булінг. Ми всі можемо допомогти це зупинити [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://cutt.ly/JjOYL2T> (дата звернення: 18.01.2021). – Назва з екрана.
4. Булінг у школі: чому діти цькують дітей і що з цим робити [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://cutt.ly/vjOT7A2> (дата звернення: 18.01.2021). – Назва з екрана.
5. Гендерні медійні практики : навчальний посібник із гендерної рівності та недискримінації для студентів вищих навчальних закладів / колектив авторів. – Київ, 2014. – 206 с.
6. Гендерна рівність в освіті : посіб. для тренерів / Програма розвитку ООН в Україні; авт. кол.: М. Янкаускайте, Н. Кургановська. – Запоріжжя : Друкарський світ, 2011. – 80 с.
7. Гончар Л. Взаємини в сучасній сім'ї. Гуманізація батьківсько-дитячих взаємин / Л. Гончар // Методист. – 2019. – № 1. – С. 34–40.
8. Громико Л. Нежорстоке виховання. Рекомендації педагогам та батькам / Л. Громико // Соціальний педагог. – 2019. – № 9. – С. 32–44.
9. Дзядевич Н. В. Вплив сім'ї на становлення особистості підлітків / Н. В. Дзядевич // Основи здоров'я. – 2018. – № 5. – С. 33–41.
10. Закладинки : посібник з протидії мові ненависті онлайн через освіту з прав людини [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://cutt.ly/RjPiR5S> (дата звернення: 19.01.2021). – Назва з екрана.

11. Зубашева А. С. Саморозвиток та самореалізація підлітка / А. С. Зубашева // Основи здоров'я. – 2017. – № 11. – С. 34–36.
12. Кете де Врис М. Мистика лидерства. Развитие эмоционального интеллекта [пер. с англ.]. – М. : Альпина Бизнес Букс, 2004. – 311 с.
13. Коваль Р., Горова А. Шкільна служба розв'язання конфліктів : досвід упровадження / Р. Коваль, А. Горова. – Київ, 2009. – 168 с.
14. Кодекс безпечного освітнього середовища [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://cutt.ly/fjOTSZ9> (дата звернення: 18.01.2021). – Назва з екрана.
15. Коли вашу дитину цькують. Посібник для батьків [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://cutt.ly/bjOYfhT> (дата звернення: 18.01.2021). – Назва з екрана.
16. Комплект освітніх програм «Вирішення конфліктів мирним шляхом. Базові навички медіації» [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://cutt.ly/zjOY8aC> (дата звернення: 18.01.2021). – Назва з екрана.
17. Куценко Я. М. Емоційний інтелект: проблеми діагностики / Я. М. Куценко // Проблеми сучасної психології. – 2011. – № 14. – С. 32–38.
18. Міронова С. Діти та їхні особисті кордони. Заняття для батьків / С. Міронова // Психолог. – 2019. – № 10. – С. 82–89.
19. Ми різні – ми рівні: Основи культури гендерної рівності : навч. посіб. для учнів 9–12 класів ЗНЗ / за ред. О. Семиколєнкової. – Київ : К.І.С., 2007. – 176 с.
20. Партнерська взаємодія вчителів і батьків у контексті Нової української школи : метод. посіб. / за ред. Л. М. Загрійчук, Г. Д. Стрільчик. – Івано-Франківськ, 2019. – 279 с.
21. Педагогіка партнерства : залучаємо батьків до співпраці [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://bit.ly/3gVEgkq> (дата звернення: 20.07.2020). – Назва з екрана.
22. Постельник М. Розвиток самосвідомості. Підлітки з різною виразністю соціальної адаптації / М. Постельник // Психолог. – 2020. – № 5. – С. 70–75.
23. Пугач М. П. Словник-довідник з конфліктології для керівників навчальних закладів. Частина 1 / М. П. Пугач [та ін.]. – Харків : Основа, 2017. – 160 с. – (Б-ка журн. «Управління школою»; вип. 3).
24. Пугач М. П. Словник-довідник з конфліктології для керівників навчальних закладів. Частина 2 / М. П. Пугач [та ін.]. – Харків : Основа, 2017. – 128 с. – (Б-ка журн. «Управління школою»; вип. 4).
25. Розбудова миру. Профілактика і вирішення конфлікту з використанням медіації : соціально-педагогічний аспект [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://bit.ly/32W9zqr> (дата звернення: 20.01.2021). – Назва з екрана.
26. Соловійова О. Д., Дубровська Є. В. Організація роботи з розв'язання проблем насильства в загальноосвітньому навчальному закладі. Методичні рекомендації / О. Д. Соловійова, Є. В. Дубровська. – Київ : 2016. – 81 с.
27. Як захистити дітей від кібернасильства [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://childdevelop.com.ua/articles/conflict/631/> (дата звернення: 19.01.2021). – Назва з екрана.
28. EntreComp : The Entrepreneurship Competence Framework [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://cutt.ly/ljORma4> (дата звернення: 18.01.2021). – Назва з екрана.
29. Compass : Manual for Human Rights Education with Young people [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://www.coe.int/en/web/compass> (дата звернення: 19.01.2021). – Назва з екрана.
30. Compasito – manual on human rights education for children [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.eycb.coe.int/compasito/> (дата звернення: 19.01.2021). – Назва з екрана.

Модуль 3. Історія і пам'ять. Час

1. Грановська О. Я. Поняття «суб'єктивного сприйняття часу» як складова психічного світу особистості [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://appspsychology.org.ua/data/jrn/v10/i25/67.pdf> (дата звернення: 23.02.2021). – Назва з екрана.
2. Де починаються права людини: уроки історії і сучасні підходи (Мультимедійний навчально-методичний посібник для вчителів загальноосвітніх навчальних закладів) / Авт.-упор. О. Войтенко. – К., 2013. – 304 с.
3. Діти та війна. Навчання технік зцілення [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://ipz.org.ua/wp-content/uploads/2017/10/dity_fin_ispp-1.pdf (дата звернення: 20.01.2021). – Назва з екрана.

4. Клименко Ю. О. Психологічні особливості розвитку часової компетентності у підлітків / Ю. О. Клименко // Практична психологія та соціальна робота. – 2014. – № 11. – С. 1–7.
5. Краснов М. Сприйняття часу: як відчують та планують свої хвилини та дні різні культури світу [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://kfund-media.com/spryjnyattya-chasu-yak-vidchuvayut-ta-planuyut-svoyi-hvylyny-ta-dni-rizni-kultury-svitu/> (дата звернення: 23.02.2021). – Назва з екрана.
6. Культура історичної пам'яті: європейський та український досвід / [Ю. Шаповал, Л. Нагорна, О. Бойко та інші]; за загальною редакцією Ю. Шаповала. – Київ : ІПІЕНД, 2013. – 600 с. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://history.org.ua/LiberUA/978-966-02-6839-5/978-966-02-6839-5.pdf> (дата звернення: 20.02.2021). – Назва з екрана.
7. Медіаграмотність на уроках суспільних дисциплін : посібник для вчителя / За ред. В. Іванова, О. Волошенюк, О. Мокрогуза. – К. : Центр вільної преси, Академія української преси, 2016. – 201 с.
8. Петрук О. Історія визначення часу [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://zbruc.eu/node/66979> (дата звернення: 20.02.2021). – Назва з екрана.
9. П'єр Нора. Теперішнє, нація, пам'ять / П'єр Нора. – К. : ТОВ «Видавництво "Кліо"», 2014. – 272 с.
10. Прибега Л. Пам'яткознавство: правова охорона культурних надбань / Л. Прибега. – К. : Інститут культурології НАМ України, 2009. – 416 с.
11. Разом на одній землі. Історія України багатокультурна. 10–11 клас : навч. посіб. / Всеукраїнська асоціація викладачів історії та суспільних дисциплін «Нова доба». – Львів : ЗУКЦ, 2012. – 332 с.
12. Смагін І. І. Еволюція методичних підходів до роботи з хронологією в процесі навчання історії [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://uej.undip.org.ua/upload/iblock/56a/56a156f23354deb749a29ae455203209.pdf> (дата звернення: 20.02.2021). – Назва з екрана.
13. Спільна історія. Діалог культур : навч. посіб. – Львів : ЗУКЦ, 2013. – 256 с.

Модуль 4. Традиційна і сучасна культура

1. Данилюк А. Українські скансени. Історія виникнення, експозиції, проблеми розвитку. – Тернопіль : Навчальна книга – Богдан, 2006. – 114 с. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://infotour.in.ua/danyljuk.htm> (дата звернення: 22.02.2021). – Назва з екрана.
2. Декоративно-ужиткове мистецтво : словник / Міністерство освіти і науки України, Львівська академія мистецтв, кафедра історії і теорії мистецтва; Я. П. Запаско (кер. авт. кол.) та ін. – Львів : Афіша, 2000. – 400 с.
3. Загрожено мови. Кримськотатарська та інші тюркські мови в Україні : збірник наукових праць / НАН України. Інститут сходознавства ім. А. Ю. Кримського НАН України. – Київ, 2016. – 344 с.
4. Зубко А. Українська ономастика: здобутки та проблеми [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://dspace.nbuv.gov.ua/bitstream/handle/123456789/32501/19-Zubko.pdf> (дата звернення: 22.02.2021). – Назва з екрана.
5. Етнонаціональна структура українського суспільства : довідник / [В. Євтух, В. Трощинський, К. Галушко, К. Чернова]. – К. : Наукова думка, 2004. – 344 с.
6. Мацько О. Мовленнєвий етикет і міжкультурна комунікація / О. Мацько // Дивослово. – 2018. – № 11. – С. 34–41.
7. Міхней А. Феномен моди у сучасному медіапросторі [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://invideotour.com/lifestyle/fenomen-modi-u-suchasnomu-media/> (дата звернення: 25.02.2021). – Назва з екрана.
8. Морі Є. Ера Мономасс. Як зміниться масова культура у найближчі 30 років [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://suspline.media/50673-era-monomass-ak-zminitsya-masova-kultura-u-najblizci-30-rokiv/> (дата звернення: 25.02.2021). – Назва з екрана.
9. Олійник А. Петриківський розпис. Українські народні традиції прикрашання оселі та побутових речей / А. Олійник // Позашкілля. – 2020. – № 3. – С. 32–43.
10. Партисипативний підхід та практики на рівні громади [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://zahyst.ks.ua/posibnik-z-partisipaci%D1%97-v-gromadi/> (дата звернення: 20.01.2021). – Назва з екрана.
11. 55 завдань і рішень для активних громад і громадян [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://www.stepngo.in.ua/55-tsikavykh-rishen-dlia-hromad/> (дата звернення: 18.01.2021). – Назва з екрана.

12. Разом на одній землі. Історія України багатокультурна. 10–11 клас : навч. посіб. / Всеукраїнська асоціація викладачів історії та суспільних дисциплін «Нова доба». – Львів : ЗУКЦ, 2012. – 332 с.
13. Тищенко К. М. Іншомовні топоніми України : Етимологічний словник-посібник / К. М. Тищенко. – Тернопіль : Мандрівець, 2010. – 240 с.
14. Хурсяк Л. Г. Красеннавчий аспект у вивченні фольклору / Л. Г. Хурсяк // Вивчаємо українську мову та літературу. – 2019. – № 10/12. – С. 10–16.
15. Ярьоменко С. Г. Народна сакральна архітектура України як ресурс для пізнавальних видів туризму [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://core.ac.uk/download/pdf/147040677.pdf> (дата звернення: 18.01.2021). – Назва з екрана.

Модуль 5. Сталій розвиток і здоров'язбереження. Навчання. Дозвілля. Праця

1. Абрамов В. В. Історія туризму : підруч. / В. В. Абрамов, М. В. Тонкошкур. – Х. : ХНАМГ, 2010. – 294 с.
2. Багринець Ю. Абетка пошуку роботи. Тренінгове заняття із самопрезентації / Ю. Багринець // Соціальний педагог. – 2019. – № 7. – С. 29–35.
3. Біденко С., Золотаревич І. Як розповісти дітям про гроші / С. Біденко, І. Золотаревич. – Харків : Основа, 2016. – 128 с.
4. Василенко О. М. Етапи розвитку соціальної відповідальності школярів у мікросередовищі / О. М. Василенко. Збірник наукових праць «Педагогіка та психологія». – Харків, 2016. – Вип. № 55. – С. 1–13.
5. Грищук В. К. Соціальна відповідальність : навчальний посібник / В. К. Грищук. – Львів : Вид-во ЛДУВС, 2012. – 152 с.
6. Гончарова К. Справжні та фейкові дискусії про зміни клімату: як розібратися [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://ms.detector.media/trendi/post/24180/2020-02-07-spravzhni-ta-feikovi-diskusii-pro-zmini-klimatu-yak-rozibratisya/> (дата звернення: 10.04.2020). – Назва з екрана.
7. Гоулман Д. Эмоциональный интеллект в бизнесе / Д. Гоулман. – М. : Манн, Иванов и Фербер, 2013. – 512 с.
8. Екологічна свідомість українців: цифри та факти [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://ukraine-office.eu/environmental-consciousness-of-ukrainians-figures-and-facts/> (дата звернення: 16.06.2020). – Назва з екрана.
9. Інтегровані проекти. Екологічна безпека й сталий розвиток / укл. З. В.Філончук. – Харків : Основа, 2018. – 160 с.
10. Концепція реалізації державної політики у сфері зміни клімату на 2016–2030 роки – шляхи виконання Паризької угоди. Схвалено розпорядженням Кабінету Міністрів України від 7 грудня 2016 р. № 932-р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://www.kmu.gov.ua/ua/nras/249573705> (дата звернення: 28.01.2020). – Назва з екрана.
11. Марценюк Л. В. Проблеми та перспективи розвитку туризму в Україні [Електронний ресурс]. – Режим доступу: https://ev.nmu.org.ua/docs/2015/3/EV20153_076-082.pdf (дата звернення: 28.01.2021). – Назва з екрана.
12. Медвідь Л. І. Роль сувенірної продукції в презентації та популяризації туристичного регіону / Л. І. Медвідь // Науковий вісник ХДУ. – Серія: Географічні науки. – №7 (2017) [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://gj.journal.kspu.edu/index.php/gj/article/view/66/60> (дата звернення: 28.01.2021). – Назва з екрана.
13. Мезенцев К., Підгрушний Г. Привабливість території для проживання людини: методологічні та прикладні аспекти дослідження / К. Мезенцев, Г. Підгрушний // Український географічний журнал. – 2015. – №1. – С. 32–41.
14. Обиход Г., Хвесик М. Природно-ресурсна сфера України: стан та шляхи збереження [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.nas.gov.ua/UA/Messages/Pages/View.aspx?MessageID=5294> (дата звернення: 28.01.2021). – Назва з екрана.
15. Оніліюгу К. Екологічний моніторинг в Україні: які дані відкриті [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://www.epravda.com.ua/rus/columns/2018/07/17/638718/> (дата звернення: 14.02.2020). – Назва з екрана.
16. Про основні засади (стратегію) державної екологічної політики України на період до 2030 року : Закон України від 28.02.2019 р. №2697-VIII [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2697-19> (дата звернення: 28.01.2020). – Назва з екрана.
17. Професійна орієнтація в сучасній школі : кращі методичні розробки практичних психологів і соціальних педагогів малокомплектних загальноосвітніх навчальних закладів, навчально-виховних

- об'єднань, навчально-виховних комплексів : методичні рекомендації [Електронні дані] / авт. кол. за наук. ред. І. І. Ткачук. – К. : УНМЦ практичної психології і соціальної роботи, 2017. – 115 с. 1 електрон. опт. диск (CD-ROM); 12 см.
18. Садовенко А. Сталій розвиток суспільства : навчальний посібник / А. Садовенко, Л. Масловська, В. Середа, Т. Тимочко. – К. : 2011. – 392 с.
 19. Уварова Г. Ш. Старовинні садиби як об'єкти туризму України / Г. Ш. Уварова // Географія та економіка в рідній школі. – 2019. – № 10. – С. 41–47.
 20. Уварова Г. Ш. Туристично-краєзнавчі маршрути в Україні / Г. Ш. Уварова // Географія та економіка в рідній школі. – 2018. – № 10. – С. 24–29.
 21. Україна і політика протидії кліматичним змінам: економічний аспект / Аналітична доповідь; за загальною редакцією В. Р. Сіденка та О. О. Веклич. – Київ : Заповіт, 2016. – 208 с.
 22. Уроки з підприємницьким тлом : навчальні матеріали / за заг. ред. Е. Бобінської, Р. Шияна, М. Товкало. – Варшава : Сова, 2014. – 398 с.
 23. Філончук З. В. Вивчення об'єктів природно-заповідного фонду як засіб формування екологічної свідомості учнів / З. В. Філончук // Таврійський вісник освіти. – 2018. – № 2. – С. 17–26.
 24. Фоменко Н. В. Рекреаційні ресурси та курортологія. – К. : Центр навчальної літератури, 2007. – 312 с. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://infotour.in.ua/fomenko.htm> (дата звернення: 22.02.2021). – Назва з екрана.
 25. Шепель І. М. Професійне самовизначення школярів / Шепель І. М. – Хмельницький, 2015. – 85 с.
 26. Шнейдерова Л. О. Профорієнтаційні ігри / Шнейдерова Л. О. – Старокостянтинів, 2010. – 72 с.
 27. Як говорити з дітьми про гроші. Фінансова грамотність і НУШ [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://cutt.ly/AjOUtoI> (дата звернення: 18.01.2021). – Назва з екрана.
 28. Як старшокласники обирають майбутню професію / О. Патрикеева [та ін.] // Методист. – 2019. – № 8. – С. 12–27.
 29. EntreComp : The Entrepreneurship Competence Framework [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://cutt.ly/ljORma4> (дата звернення: 18.01.2021). – Назва з екрана.